

ФОРМУВАННЯ МЕХАНІЗМІВ ДЕРЖАВНОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ НА РІВНІ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УМОВАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ З УРАХУВАННЯМ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

FORMATION OF THE MECHANISMS OF THE STATE ENVIRONMENTAL POLICY AT THE LEVEL OF LOCAL SELF-GOVERNMENT UNDER POWER DECENTRALIZATION IN UKRAINE ALLOWING FOR THE EUROINTEGRATION PROCESSES

В статті розглянуто питання методичних підходів до формування механізмів екологічної політики на рівні місцевого самоврядування в умовах децентралізації влади в Україні. Зазначено, що європейська міжнародна практика згідно з прийнятими законами в більшості країн надає органам місцевої влади широкі повноваження у вирішенні екологічних проблем. Визначені базові принципи екологічної політики Європейського союзу та розкриті повноваження місцевих органів управління європейських країн у цих питаннях. Обґрунтовані завдання місцевої влади щодо прийняття і реалізації екологічної політики. Підкреслено, що надзвичайно важливим є завдання інформаційного забезпечення місцевої екологічної політики та запуск нових енергоефективних програм. Визначені напрямки покращення бюджетної децентралізації з огляду на завдання місцевої екологічної політики.

Ключові слова: екологічна політика, місцеве самоврядування, децентралізація, євроінтеграційні процеси.

полномочия местных органов управления в этих вопросах. Обоснованы задачи местной власти в отношении разработки и реализации экологической политики. Подчеркнуто, что чрезвычайно важными являются задачи информационного обеспечения местной экологической политики и запуск новых энергоэффективных программ. Очерчены направления оптимизации бюджетной децентрализации с точки зрения задач местной экологической политики.

Ключевые слова: экологическая политика, местное самоуправление, децентрализация, евроинтеграционные процессы.

A study is made of the methodical approaches to formation of the environmental policy mechanisms at the local self-government level under power decentralization in Ukraine. It is noted that according to the laws adopted in majority of the countries the European international practice grants local authorities with broad power in solving environmental issues. The basic principles of the EU environmental policy are defined and powers of the local authorities in European countries concerning these issues are elucidated. The tasks of the local authorities are argued as to adoption and implementation of the environmental policy. It is emphasized that especially important is information support of the local environmental policy and launching of the up-to-date energy-effective programmes. Ways of the budget decentralization improvement in terms of the local environmental policy tasks are specified.

Key words: environmental policy, local self-government, decentralization, Euro integration processes.

УДК 330.15:332.1

Патока І.В.

к.е.н., с.н.с.,
провідний науковий співробітник
відділу економічних проблем
екологічної політики
та сталого розвитку
Інститут економіки
природокористування та сталого
розвитку Національної академії
наук України

В статье рассматриваются вопросы методических подходов к формированию механизмов экологической политики на уровне местного самоуправления в условиях децентрализации власти в Украине. Отмечено, что европейская международная практика в соответствии с принятыми законами в большинстве стран наделяет органы местной власти широкими полномочиями при решении экологических проблем. Определены базовые принципы экологической политики Европейского союза и раскрыты

Постановка проблеми. Питання формування та реалізації державної екологічної політики на рівні місцевого самоврядування є надзвичайно актуальними в умовах економічної кризи та проведення реформи з децентралізації управління. Існуюча в Україні система організації влади на місцевому рівні не відповідає загальноприйнятим європейським принципам, закладеним в Європейській хартії місцевого самоврядування [1]. Невиконання положень цього документа і, як наслідок, узятих на себе зобов'язань, є суттєвою перешкодою на шляху до інтеграції в Європейське співтовариство. Постає питання формування сучасних дієвих механізмів екологічної політики на рівні місцевого самоврядування в умовах децентралізації влади в Україні. Таким чином, важливим завданням в напрямку реалізації національної екологічної політики є вдосконалення її механізмів на місцевому рівні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Змістовні дослідження питань розробки державної екологічної політики здійснені провідними вітчизняними вченими, такими, як: Бистряков І.К., Буркинський Б.В., Веклич О.О., Галушкіна Т.П., Галушко О.С., Гринів Л.С., Герасимчук З.В., Данилишин Б.М., Зіновчук Н.В., Кравців В.С., Мельник Л.Г., Скрипук П.М., Сотник І.М., Степаненко А.В., Теліженко О.М., Харічков С.К., Хвесик М.А., Хлобистов Є.В. та ін. Незважаючи на цінність проведених досліджень, необхідно відмітити, що проблеми реалізації екологічної політики на рівні місцевого самоврядування на сьогодні є найменш вивченими і потребують подальшої ґрунтовної розробки з огляду на завдання децентралізації влади в Україні.

Постановка завдання. Головною метою статті є дослідження такої важливої складової державної екологічної політики, як завдання формування

механізмів екологічної політики на рівні місцевого самоврядування в умовах децентралізації влади в Україні з урахуванням євроінтеграційних процесів.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Україна приєдналась до процесу «Довкілля для Європи», провідною ідеєю якого є інтеграція екологічної політики з політикою державного управління. Наша держава має будувати свою економічну систему природокористування адекватно до цілей, вимог, правил, принципів, стандартів екологічної політики ЄС. Головна відмінність української системи екологічної політики від європейської полягає в тому, що механізми її реалізації є неефективними, оскільки не створюють в економічних агентів реальних стимулів для природоохоронних дій. В екологічних програмах ЄС використовуються специфічна форма універсального методу екологічно орієнтованого управління. Загалом, сучасна європейська екологічна політика реалізується через такі пріоритетні напрямки:

- сталий розвиток, що передбачає рівну увагу до економічної, соціальної та екологічної складових;
- пріоритетність для суспільства збереження функції біосфери замість прямого використання її ресурсів;
- запобігання негативним екологічним наслідкам, зумовленим господарською діяльністю, облік майбутніх екологічних наслідків;
- відмова від економічних та інших проектів, пов'язаних з впливом на природні системи, якщо їх наслідки непередбачувані для навколишнього середовища;
- природокористування на платній основі й відшкодування населенню та довкіллю збитків, що завдаються внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього середовища.

На сучасному етапі в Євросоюзі проводиться активне вдосконалення правового регулювання охорони навколишнього середовища. Зокрема, оновлюються акти, закладається правова база системи збору та обробки екологічної інформації, моніторингу навколишнього середовища, екологічної сертифікації, проведення оцінки впливу на навколишнє середовище, механізму фінансування екологічних заходів. Здійснюються спроби кодифікації численних норм у галузі екологічної стандартизації та сертифікації.

Необхідно відмітити, що екологічна політика Європейського союзу ґрунтується на таких базових принципах:

- комплексному міжсередовищному підході;
- басейновому принципі управління;
- прозорості й універсальності критеріїв збору й оцінки інструментів екологічної політики на всіх ієрархічних рівнях управління;
- передачі повноважень охорони навколишнього природного середовища на регіональній і місцевий рівні.

Як свідчить досвід держав – членів Європейського Союзу та інших промислово розвинутих країн, в останні два десятиліття найбільші успіхи в підвищенні ефективності природоохоронної діяльності були досягнуті за рахунок удосконалення організаційно-правового механізму охорони навколишнього середовища, а саме шляхом децентралізації управління екологічною сферою. Європейська міжнародна практика згідно з прийнятими законами в більшості країн надає органам місцевої влади широкі повноваження у вирішенні екологічних проблем. Найчастіше місцеві органи управління європейських країн відповідають за такі питання екологічної політики [2]:

- управління твердими відходами;
 - контроль за переробкою та утилізацією небезпечних речовин на власній території;
 - кількісне та якісне забезпечення водопостачання;
 - управління стічними водами.
- Крім того, у країнах Європейського Союзу можна виділити наступні тенденції щодо забезпечення сталого розвитку на рівні місцевих громад:
- диверсифікація економіки;
 - замикання зв'язків у ланцюжку виробництва-споживання в межах населеного пункту;
 - зонування території за функціональним призначенням;
 - розвиток партнерських зв'язків з сусідніми населеними пунктами щодо спільно виробництва продуктів харчування, сировини і переробки відходів;
 - забезпечення нульового природного приросту населення;
 - автономізація громад та їх кооперація.

Реалізація екологічної політики в зазначених напрямках супроводжується виробленням місцевих стандартів, при цьому дотримання національних або наднаціональних гігієнічних, соціальних та екологічних нормативів є невід'ємним елементом управління. В цілому, згідно з більшістю варіантів розвитку ЄС роль місцевих територій у політичному житті Союзу буде зростати. Уже в даний час ряд регіонів у європейських державах домігся значних повноважень у екологічній сфері. Зростає роль Комітету регіонів у формуванні політики ЄС у питаннях навколишнього середовища.

У широкому розумінні екологічне законодавство України переважно відповідає визначенням у країнах ЄС і міжнародних відносинах правовим підходам і рішенням. Серед міжнародних угод, до яких приєдналась Україна і які суттєво впливають на національне законодавство, слід назвати: Конвенцію про доступ до інформації; участь громадськості у процесі прийняття рішень; доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська конвенція); Конвенцію про оцінку впливу на навколишнє середовище у транскордонному контексті;

Протокол щодо стратегічної екологічної оцінки. Але процес інтеграції України у Європейський Союз диктує введення нових форм державного управління, властивих країнам ЄС. Насамперед, це стосується відмови від політики жорстокого унітаризму і широкого використання у внутрідержавному управлінні механізму деволуції, який отримав широке визнання у світовому співтоваристві. Деволуція екологічного законодавства повинна суттєво підвищити ефективність природоохоронної діяльності у всіх регіонах незалежно від їх промислового потенціалу і стану навколишнього середовища. При цьому деволуція має супроводжуватися фінансовим забезпеченням переданих на місця повноважень. Саме такий підхід визначає Європейська хартія про місцеве самоврядування.

Певні кроки в напрямку вдосконалення механізмів екологічної політики на місцевому рівні вже зроблені. Необхідно відмітити, що розпорядженням Кабінету Міністрів України щодо реалізації «Основних напрямів державної політики України в галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки» визначено наступні дії щодо впровадження екологічної політики:

- введення механізмів реалізації регіональної та місцевої екологічної політики;
- взаємодія з місцевою владою та іншими зацікавленими сторонами;
- реалізація місцевих програм з охорони навколишнього середовища;
- інтеграція екологічної політики в стратегію регіональних та місцевих програм соціально-економічного розвитку.

Ці важливі пріоритетні завдання та заходи ще потребують наповнення конкретними програмами і проектами для їх наступного впровадження.

Крім того, чинне українське законодавство наділяє місцеві та регіональні органи державної виконавчої влади, а також органи місцевого самоврядування вкрай важливими функціями та повноваженнями у природоохоронній галузі (ст.13 Конституції України) [3]. Таке широке коло повноважень в сфері екологічної політики покладено на місцеві органи влади в зв'язку з тим, що тільки вони найбільше можуть врахувати екологічні інтереси населення відповідної території. Через систему місцевих рад здійснюється політика охорони навколишнього природного середовища, забезпечення екологічної безпеки, підтримки екологічного балансу. На місцевому рівні найповніше поєднуються духовні й екологічні інтереси населення, культурні й екологічні традиції. Ось, чому місцевим органам влади як управлінському механізму взаємодії суспільства й природи віддається пріоритет. Місцевий рівень організації влади представлений радами (сільські, селищні, міські, районні та обласні), а також місцевими державними адмі-

ністраціями. Але найбільші можливості для функціонування системи місцевої екологічної політики, згідно з чинним законодавством [4], мають місцеві ради, які за законодавством України є представниками територіальної громади і здійснюють від її імені та в її інтересах функції і повноваження місцевого самоврядування. Їх головним завданням є реалізація державної політики в галузі охорони навколишнього природного середовища з метою формування екологічно безпечного середовища та збереження здоров'я населення та визначення пріоритетних напрямків екологічної політики відповідної території.

Взагалі, для місцевої влади прийняття і реалізація екологічної політики означає:

- зобов'язання щодо постійного покращання стану навколишнього середовища і запобігання його забрудненню на території громади;
- зобов'язання відповідно до природоохоронного законодавства, нормативно-правових актів і міжнародних зобов'язань, за які місцева влада несе відповідальність;
- інтегрування цілей сталого розвитку в політику і діяльність місцевої влади;
- підвищення обізнаності та освіченості жителів громади в екологічній сфері;
- консультації з населенням і залучення його до процесу місцевого планування;
- партнерство з громадськістю;
- оцінку, моніторинг та інформування населення громади про прогрес у напрямку сталості громади.

Місцева влада повинна впроваджувати політику захисту інтересів більшості населення громади на науково обґрунтованій основі. Вдосконалення умов життя місцевих жителів (враховуючи економічні, соціальні та екологічні аспекти) повинно бути метою управління територією. Основними показниками виконання міжнародних екологічних стандартів на місцевому рівні повинні стати екологічні індикатори сталого розвитку, як-то [5]: задоволення населення станом довкілля, щорічний відсоток фінансування природоохоронних заходів, якість атмосферного повітря, поверхневих вод та питної води, обсяг споживання природних ресурсів, а головне – здоров'я населення. За допомогою отриманих даних місцева влада може здійснювати контроль та щорічну оцінку ефективності вжитих заходів та механізмів екологічної політики для забезпечення сталого розвитку громади. Офіційна оцінка та результати проведеної роботи повинні широко висвітлюватися в засобах масової інформації з метою повного та об'єктивного інформування населення щодо реального стану забезпечення сталого розвитку відповідної території.

Але впровадження сучасних управлінських практик, спрямованих на забезпечення сталого розвитку територіальних громад України, ще

потребує створення відповідного законодавчого та нормативно-правового забезпечення з боку держави. Наприклад, на законодавчому рівні відсутні обов'язкові вимоги щодо впровадження елементів стратегічного планування, в т.ч. з екологічною складовою, органами місцевого самоврядування.

Аналіз практики фінансування заходів відносно охорони та відтворення довкілля свідчить, що реалізація природоохоронних програм та проектів як у центрі, так і на місцях здійснюється за залишковим і частковим принципами фінансування, причому виключно на дотаційній основі. Однією з головних причин, які гальмують розв'язання природоохоронних проблем, є несформованість механізму фінансування бюджетів місцевого рівня по розділу «Охорона навколишнього природного середовища та ядерна безпека». Оскільки не встановлені нормативи відрахувань від загальнодержавних податків і зборів на охорону довкілля до місцевих бюджетів, то у місцевих бюджетах відсутні екологічні розділи.

Ефективній діяльності в питаннях охорони навколишнього природного середовища, забезпечення екологічної безпеки, раціонального використання та відтворення природних ресурсів не сприяє існуючий порядок функціонування системи бюджетних Державного та місцевих фондів охорони довкілля. Аналіз їх роботи засвідчує, що наприкінці року невикористані кошти цих фондів на всіх рівнях перераховуються у загальні доходи відповідних бюджетів і значна їх частина використовується не за цільовим призначенням.

Таким чином, важливим напрямком формування сучасних механізмів місцевої екологічної політики є процес оптимізації бюджетної децентралізації. В результаті бюджетної децентралізації центральні органи влади обмежуються лише виконанням загальнодержавних функцій, які не враховують особистих інтересів громадян, а лише інтереси суспільства, в той час як максимально враховувати інтереси громадян, які проживають на певній території і об'єднані у територіальні громади, повинні органи місцевого самоврядування на основі сфор-

мованих ними фондів фінансових ресурсів. Проте важливо, щоб бюджетна децентралізація не була виділенням додаткових субвенцій зі збереженням фінансових схем на місцевому рівні, вона має бути принципово новою системою міжбюджетних відносин з більшою фінансовою самостійністю і, відповідно, більшою відповідальністю органів місцевого самоврядування. Бюджетна децентралізація повинна передбачати не лише нові джерела надходжень до місцевих бюджетів, але і нові інструменти впливу місцевих громад на економічне зростання адміністративно-регіональної одиниці та на нарощення бази доходів.

Крім того, надзвичайно важливим є завдання інформаційного забезпечення місцевої екологічної політики – урегульована екологічним законодавством діяльність спеціально уповноважених органів щодо отримання, узагальнення та використання інформації про екологічну обстановку і стан здоров'я населення громади. Для прийняття виважених рішень щодо місцевої екологічної політики органи місцевої влади та самоуправління повинні отримувати:

- інформацію про місцеві природні ресурси (через кадастри природних ресурсів);
- інформацію про діяльність підприємств – природокористувачів (яка включає оцінку впливу на довкілля господарської діяльності на території громади);
- інформацію про стан довкілля громади (збирається за допомогою моніторингу стану довкілля).

Складовим процесу інформаційного забезпечення місцевої екологічної політики є інвентаризація стану довкілля, яка дає змогу одержати значний обсяг інформації про стан довкілля громади, природні ресурси, що знаходяться на території громади, економічну діяльність, що пов'язана з природокористуванням та впливом на довкілля, фізичні умови проживання в громаді (табл. 1). Це інструмент, який допомагає органам місцевої влади кращому розумінню екологічних проблем громади.

Крім того, до процесу формування сучасних механізмів державної екологічної політики на рівні

Таблиця 1

Напрямки інвентаризації стану довкілля громади

Напрямки інвентаризації стану довкілля	Завдання
Екологічні проблеми	Виявлення типів екологічної небезпеки та джерел забруднення Картографічна прив'язка екологічної інформації
Стан природних ресурсів	Створення каталогу природних ресурсів, як тих, що підпадають під охорону, так і тих, що не підпадають, для оцінки наявних природних ресурсів та їх стану (зокрема, парків та природних зон) Картографічна прив'язка відомостей про природні ресурси
Екологічні об'єкти	Створення каталогу окремих об'єктів громади, що впливають на довкілля (промислові підприємства, водоочисні споруди та ін.)

Джерело: Складено автором за A Citizen's Guide to Conduction a Community Environmental Inventory, 2005. D. Harker and E. Ungar Natter

місцевого самоврядування можна віднести запуск нових енергоефективних програм на рівні громад, завданням яких є зменшення негативного впливу на навколишнє природне середовище та покращення стандартів якості життя населення. Прикладом є районні програми з фінансової підтримки населення для проведення енергоефективних заходів в будинках та помешканнях, які реалізуються за допомогою державного Агенства у сфері енергоефективності.

Вагомими інструментами місцевої екологічної політики є заходи щодо утилізації твердих відходів на території громади (таблиця 2).

Перспективною є система цільового резервування на місцевому рівні коштів на утилізацію відходів, яка використовується для створення стимулу на здійснення додаткових витрат. Наприклад, в момент купівлі товару, який потребує в майбутньому утилізації, здійснюється внесок, який повертається з процентами після утилізації виробничих відходів.

Отже, екологічна політика та забезпечення екологічної безпеки на місцевому рівні повинні стати важливою складовою державної екологічної політики, а вироблення узгодженої стратегії в цій галузі відповідає об'єктивним потребам суспільства, виходячи із завдань реформи з децентралізації.

Висновки. 1. Як свідчить досвід держав – членів Європейського Союзу, в останні два десятиліття найбільші успіхи в підвищенні ефективності природоохоронної діяльності були досягнуті за рахунок удосконалення організаційно-правового механізму охорони екологічної політики, а саме шляхом децентралізації управ-

ління екологічною сферою. Тому європейська міжнародна практика згідно прийнятим законам в більшості країнах надає органам місцевої влади широкі повноваження у вирішенні екологічних проблем. Реалізація екологічної політики в багатьох напрямках супроводжується виробленням місцевих стандартів, при цьому дотримання національних або наднаціональних гігієнічних, соціальних та екологічних нормативів є невід'ємним елементом управління.

2. Екологічна політика Європейського союзу ґрунтується на наступних базових принципах:

- комплексному міжсередовищному підході;
- басейновому принципі управління;
- прозорості й універсальності критеріїв відбору й оцінки інструментів екологічної політики на всіх ієрархічних рівнях управління;
- передачі повноважень охорони навколишнього природного середовища на регіональний і місцевий рівні.

3. Чинне українське законодавство наділяє місцеві та регіональні органи державної виконавчої влади, а також органи місцевого самоврядування вкрай важливими функціями та повноваженнями у сфері екологічної політики. Таке широке коло повноважень покладено на місцеві органи влади в зв'язку з тим, що тільки вони найбільше можуть врахувати екологічні інтереси населення відповідної території. Але необхідно формувати нові сучасні механізми державної екологічної політики на рівні місцевого самоврядування з врахуванням євроінтеграційних процесів.

4. Вагомим напрямком формування сучасних механізмів місцевої екологічної політики є процес

Таблиця 2

Інструменти місцевої екологічної політики з утилізації відходів

Типи інструментів	Заходи, спрямовані на зменшення кількості видалених твердих відходів на території громади
Економічні важелі	<ul style="list-style-type: none"> • Запровадження системи оплати за тверді відходи, за якою кошти стягуються з суб'єктів економічної діяльності та приватних осіб пропорційно до кількості вироблених твердих відходів • Запровадження системи безкоштовної утилізації відходів, але викидання зробити високо витратним
Нормативні та законодавчі заходи	<ul style="list-style-type: none"> • Прийняття місцевими органами влади постанови, яка зобов'язує організації, що займаються транспортуванням відходів, надавати послуги зі збору упакованого мешканцями сміття для подальшої вторинної переробки • Прийняття місцевими органами влади постанови, згідно якої мешканці громади повинні відокремлювати відходи, які можна повторно переробити, від іншого сміття
Програми діяльності громади	Програма вторинної переробки упакованого мешканцями сміття для всіх домовласників громади
Технологічні заходи	<ul style="list-style-type: none"> • Будівництво підприємства для попередньої переробки відходів • Розміщення контейнерів для відходів, які підлягають вторинній переробці, по всій території проживання громади
Інформація та навчання населення	<ul style="list-style-type: none"> • Навчання працівників комунальних підприємств методиці розробки та впровадження громадської програми вторинної переробки • Підготовка та розповсюдження серед мешканців громади брошур з описом переваг вторинної переробки

Джерело: Складено автором за Посібник з впровадження місцевих екологічних програм дій у Центральній і Східній Європі. І-т сталих спільнот, РЕЦ, Угорщина, 2002. – 214 с.

оптимізації бюджетної децентралізації. Одними з основних напрямків покращення процесу бюджетної децентралізації можуть бути чіткий вплив місцевого самоврядування на формування податкових надходжень на конкретній території, вихід на національний фінансовий ринок, а також відміна обов'язкового вилучення коштів у разі перевищення дохідної частини місцевого бюджету. Таким чином, ці заходи будуть сприяти зміцненню фінансової самостійності місцевих громад, а отже нададуть більше можливостей для реалізації місцевої екологічної політики.

5. Важливим є завдання інформаційного забезпечення місцевої екологічної політики, що являє собою урегульовану екологічним законодавством діяльність спеціально уповноважених органів щодо отримання, узагальнення та використання інформації про екологічну обстановку і стан здоров'я населення громади.

6. Крім того, до процесу формування сучасних механізмів державної екологічної політики на рівні місцевого самоврядування можна віднести запуск нових енергоефективних програм на місцевому рівні, завданням яких є зменшення негативного впливу на навколишнє природне середовище та покращення стандартів якості життя населення громади, а також інноваційні заходи щодо утилізації твердих відходів на її території.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Європейська хартія місцевого самоврядування від 06.11.1996 р.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/994_036

2. Environmental Action Programme for Central and Eastern Europe, March 1993. Environment for Europe, Lucerne, Switzerland.

3. Конституція України: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/go/254k/96-vr>

4. Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/go/333-2014-p

5. Економічні аспекти управління природними ресурсами та забезпечення сталого розвитку в умовах децентралізації влади в Україні / [за наук.ред. акад. НААН України, д.е.н., проф. М.А. Хвесика]. – К.:ДУ ІЕПСР НАН України, 2015. – 72 с.

REFERENCES:

1. Yevropeiska khartiia mistsevoho samovriaduvannia vid 06.11.1996 r. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/994_036

2. Environmental Action Programme for Central and Eastern Europe, March 1993. Environment for Europe, Lucerne, Switzerland.

3. Konstytutsiia Ukrainy [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon.rada.gov.ua/go/254k/96-vr>

4. Kontseptsiiia reformuvannia mistsevoho samovriaduvannia ta terytorialnoi orhanizatsii vlady v Ukraini: [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: zakon.rada.gov.ua/go/333-2014-r

5. Ekonomichni aspekty upravlinnia pryrodnymy resursamy ta zabezpechennia staloho rozvytku v umovakh detsentralizatsii vlady v Ukraini / [za nauk.red. akad. NAAN Ukrainy, d.e.n., prof. M.A. Khvesyuka]. – K.:DU ІЕПСР НАН України, 2015. – 72 с.